

UOT 398.2

AZƏRBAYCAN DASTANLARINDA DƏRVIŞ OBRAZININ ƏHƏMİYYƏTİ**ALLAHVERDİYEVA LEYLA NƏSİB qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, fil.f.d., müəllim*lela_leyla@mail.ru*Açar sözlər: folklor, nağıllar, dastanlar, dərviş, müdrik qoca arxetipi, müqəddəs insanlar*

Azərbaycan folklorunun ən maraqlı və ən irihəcmli janrları nağıllar və dastanlardır. Bu qədim və möhtəşəm ədəbi nümunələr özündə xalqımızın ən qədim köklərinin, adət-ənənələrinin, tarixinin bir qismini ehtiva edir, qoruyaraq bugünkü nəslə ötürür. Dastan və nağıllarımızda milli mədəniyyətimizin koloritinin tərkib hissəsini təşkil edən xeyli sayda obrazlar yer alır. Əsas qəhrəmanlarla yanaşı şahlar, vəzirlər, vəkillər, paşalar, xanlar, xotkarlar, keçəllər, qarılar, pərilər, cadugərlər, divlər, əjdahalar dil açıb adam kimi danışan atlar, quşlar, otlar və s. əlavə nağıl və dastanlarımızda müəyyən epizodlarda ortaya çıxan və əsas qəhrəmanın taleyində həlledici izlər qoyan obrazlar da yer alır. Belə obrazlardan biri və fikrimizcə, birincisi dərviş obrazıdır.

Müdrik qoca obrazının mahiyyəti yaşlılıqdan doğan, qazanılmış təcrübənin ifadəçisi kimi çıxış etməkdən ibarətdir. Bu obrazlar – ata, baba, dədə, seyid, dərviş, övliya və s. adlar altında qeyri-adi informasiya verən, yol göstərən, kömək edən obrazlardır. Azərbaycan folklorunda müdrik qoca obrazları müxtəlif formalarda təzahür edə bilir: dərviş, Xıdır (Xızır) İlyas, Hz. Əli, Dədə Qorqud, Molla Nəsrəddin, Hacı dayı və b.

Dərviş maddi və mənəvi zənginliyimizin təəcəssümü olan sifahi və yazılı ədəbiyyatımızda da obraz kimi çıxış etmişdir. Söz sənətimizin inciləri olan şifahi ədəbiyyatın janrlarında dərviş obrazı həm müsbət, həm də mənfi əlamətlərin daşıyıcısı kimi təsvir olunmuşdur. [13]

Azərbaycan folklorunda digər müdrik qoca arxetiplərindən fərqli olaraq, dərviş və ana – qarı arxetiplərində iki – mənfi və müsbət tərəflə rastlaşılır. O, bir tərəfdən həyat verir, can qurtarır, sevnələri qovuşdurur, digər tərəfdən isə övladı geri istəyir, onu öldürməyə təşəbbüs edir, sevnələri ayırmağa cəhd edir. Ədəbiyyatda müdrik qoca arxetipi özündə iki mənəni ehtiva edir: 1. Müdrik Qoca arxetipi emosional ehtiyacın ödənilməsinə xidmət edən erkək, kişi emosiemidir; 2. Mədəniyyətdə həmin emosiyaaların ödənilməsinə xidmət edən, təkrarlanan, ayrı-ayrı ad və mədəni-kulturoloji səviyyələrin (türk dəyərlərində tanrı, şaman, islami kontekstdə dərviş, sufi, seyid, xristianlıqda kahin və s.) təzahürü kimi çıxış edən ənənəvi, müdrik obrazların məcmusudur. [11, s.25]

Müdrik qoca obrazı folklorumuzda əgər bir baxımdan təbiətlə harmoniyada verilsə, digər bir tərəfdən isə cəmiyyətin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi verilir. Birinci halda qəhrəman qocalığından qorxur, dünyanın maddi nemətlərinin təlaşına düşür, özündən sonra varidatına sahib olacaq bir övlad sahibi olmaması onu kədərləndirir.

Qoca obrazının ikinci tipi illərin qazanılmış təcrübəsini qoruyan, daşıyan, özündən sonrakı nəslə ötürən və yaşadığı cəmiyyətin mövcud qayda-qanunlarını, əsaslarını özündə ehtiva edən şəxsdir. Belə ağ paltarlı, ağ saçlı, ağ saqqallı qocalar qəhrəmanı düşdüyü ağır vəziyyətdən qurtarır, müşkülü həll edir, çıxış yolunu göstərir, buta verir, ad qoyur, övlad əta edir, məsləhətləri ilə ağır mübahisələrə son verir, nahaq qan tökülməsinin qaşısını alır. [1, s.186]

Lakin dini kitablarda, eləcə də din xadimlərinin dilində təsvir olunan dərvişlə, xalqımızın və yazıçılarımızın dilində təsvir olunan dərviş bir-birindən xeyli fərqlənir.

Şifahi xalq ədəbiyyatının ən geniş yayılan və həcmcə ən böyük janrları olan nağıl və dastanlarda dərviş müxtəlif rəngarəng lövhələrlə təsvir olunmuşdur. Xalqımızın bir növ öz

həyatlarında dəyişmək istədiklərini dastanlarda dərvişin simasında təsvir ediblər. Dərviş ədəbiyyatda həqiqi amil kimi yox, mifoloji ünsür kimi təsvir olunurdu.

Dərviş obrazı nağıl və dastanlarda övladı olmayan cütlüklərə müxtəlif yollarla övlad sahib edirdilər. Bunlar ya almanın ikiye bölünüb qadın və kişi tərəfindən yeyilməsi, ya da ki övladı olmayan iki qardaşın dərviş tərəfindən bölünüb verilmiş almanı öz həyat yoldaşları ilə yeməsi ilə baş verir. Bu alma da normal bir meyvə yox, mifoloji ünsür kimi təsvir olunur. Bu almanın qoxusu da, rəngi də digərlərindən fərqlənir. Elə dünyaya gələn bu uşaqlara da çox zaman dərviş özü ad qoyur. Təbii ki, bu alma vasitəsilə dünyaya gələn uşaqlarda qeyri-adi qabiliyyətlərə malik olurlar.

Daha sonra dastan və nağıllarımızda baş qəhrəmanların köməyinə gələnlər də dərvişlər olmuşdur. Onlar fəvqəltəbii qüvvələr kimi təsvir olunur. Dastanlarda beş günlük yolu dərvişlər vasitəsi ilə sadəcə bir göz qırpımında gələn qəhrəmanlar bu işdəki sirri anlamırdılar.

Ümumiyyətlə, dərvişlə qarşılaşan sonsuz və ümitsiz insanlar ona pay vermək istədikləri məqamda dərviş onlara pay yığan yox, pay verən dərviş olduğunu bildirir. Adətən, belə dərvişlərin valehedici səsləri olur, oxuduqları qəsidələr insanları heyran edir. Bunun üçün onlara səxavətlə pay təklif olunur. Lakin dünya malında gözü olmayan dərviş bu paya gözücü belə baxmır, onu əlinin arxasıyla itələyir. Bu bizim sonralar şifahi ədəbiyyat vasitəsilə klassik və müasir ədəbiyyata “sıçramış” və vərdiskar olduğumuz dərvişlərdir. Əslində, dərviş adı gələndə avam əhali arasında vahimə, xariquladə bir qüvvə qorxusu duyulur. Yalnız yoxsul təbəqələr deyil, hətta şahlar da dərvişlərə qorxu qarışıq hörmət bəsləyirlər. [15]

“Məlik Cəmilin nağılı”nda atasının nəsihətinə uyğun olaraq Məlik Cəmil bacılarını üç dərvişə ərə verir. Nağıllarımızda digər maraqlı xətti də tarixi nağıllardakı dərviş obrazları təşkil edir. Belə ki, adətən Şah Abbasla bağlı olan belə nağıllarda təğreyi-libas olub dərviş paltarları geyinən, xalqın arasına qatılıb onların gündəlik dərdləri ilə maraqlanan Şah Abbas maraqlı situasiyalarla qarşılaşır. Gözəl avazı olan dərvişi hamı çəkinmədən evinə qonaq dəvət edir, dərvişə evin ən gözəl yerində yer salınır, süfrəyə ən yaxşı nemətlər düzülür. Bu da xalq arasında dərvişə olan ehtiramdan qaynaqlanır. Lakin dərvişin tamamilə fərqli funksiyada çıxış etdiyi nağıllar var. Belə ki, “Qızıl qoç” nağılında iştirak edən qara əmmaməli, qara çuxalı, qara qəbzəli qılıncı olan dərvişlər bir qədər təzadlı obrazda iştirak edirlər. Qəhrəmana son ana qədər yardım edib etməməkdə, onu öldürüb öldürməməkdə tərəddüd edirlər. Lakin son məqamda ona müxtəlif ağır sınaqlardan çıxmaq üçün yol göstərirlər.

Bununla yanaşı, nağıl və dastanlarımızda kifayət qədər mənfi planda verilmiş dərviş obrazları ilə qarşılaşa bilərik. Övlad bəxş etdikdən sonra, onun birinin özünə çatacağını və vədə tamam olanda onu almaq üçün gələcəyini deyən dərviş, müxtəlif yollarla ona verilmək istənilməyən uşağı qaçırıb məhv etmək istəyir, lakin diribaş qəhrəman özünü yaranmış mənfi situasiyadan çıxarmağı bacarır. Yaxud bele dərvişlərdə dünya malına hərislik özünü göstərir. Lakin hər halda onlar möcüzəvi yolla dünyaya gəlmiş qəhrəman tərəfindən məğlub edirlər. Başqa bir halda cadugər dərviş müxtəlif yollarla əşyaları qızıla çevirir, bunun üçün hər yola əl atmaqdan çəkinmir. Belə dərvişlər nəinki insanlara hətta quş və heyvanlara da zülm etməkdən çəkinmir. [12, s.160-161] Maraqlıdır ki, tədqiqatçılar dərvişlərin real planda təsvir olunduğu nağıl və dastanlarda belə onların müdrikliyini, qeyri-adi ağıl sahibi olmalarını yenə də magik biliklərlə əlaqələndirirlər.

Qeyd edək ki, xeyirxah və ya bədxah təbiətlərindən asılı olmayaraq, nağılçı və dastançılar dərvişlərin qeyri-adi varlıqlar olduğunu nəzərə çatdırmaq üçün onların yaşadıkları yerləri də xüsusi, qeyri-adi məkan kimi təsvir edirlər: “gözdən könlüdən uzaq, lap dərənin qurtaracağında, heç kəsin ağılına gəlməyən bir yerdə”. [4, s.288]

Dərvişlər həmişə xarici görünüşlərinə görə seçilirlər. Qılıq və paltarlarına əhəmiyyət verməyən bu adamların üst-başları toz-torpaq içində, paltarları çirkli, saç-saqqalı isə uzundur. Onlara görə iç üzvlərinin yaxşı olması üçün xarici üzvlərinin çirkin görünməsi lazımdır. [14]

Türk mifoloji dünyagörüşündə dərvişliyin şamanizmlə əlaqələndirilməsi, dərvişin də əslində şaman olması fikri də mövcuddur. Çünki burada dərvişlər müəyyən ayinlər icra edirlər, onların

sözlərinə qeyri-şəxsiz itaət olunur, qəbilə və tayfada onun yeri süfrənin başıdır, müəyyən məqamlarda onun varlığından hətta dövlət başçıları belə narahat olur, ondan çəkinirlər.

Ümumiyyətlə, XV əsrdən etibarən müsəlman şərqində dərvişliyin mahiyyəti dəyişir, hətta bir hərəkət halını alır. Bizim vərdiş etdiyimiz, dünya nemətlərindən əl çəkib öz müridinin ardınca gedən və gözütoxluluğu təmsil edib ilahi qüvvəyə qovuşan bu sufi dərvişlər öz itətkarlıqları ilə seçilir.

Əlbəttə, nağıllarımızda onlar bu cür təsvir olunurlar, daha sehirlili, sirli mahiyyət kəsb edirlər. Lakin XVIII əsrin sonlarından XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq dərvişliyin mahiyyəti tamamilə dəyişdi. Cəmiyyətdə özlərinə qarşı olan inamdan istifadə edərək müxtəlif mənfi hərəkətlərini həyata keçirməyə başladılar və bir qədər sonra da cəmiyyətdə onlara inam azaldı və onlar bir çox tənqidi və komik əsərlərin hədəfinə çevrildilər. M.F.Axundovun “Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və Dərviş Məstəli şah cadukuni məşhur” əsərində məhz belə dərvişlər gülüş hədəfinə çevrilmişdir.

Bütün bunlara baxmayaraq, nağıl və dastanlarımızda təsvir olunan dərvişlər həmişə müsbət xarakterləri ilə seçilməyələr də, hələ bu gün də xalqımız arasında əsil dərvişlərə inam və hörmət hissi saxlanılmaqdadır. [17]

Xalqın tarix boyu taleyində baş verən bütün hadisələr, demək olar ki, onun yaratdığı sənət əsərlərində – bayatılar, laylalar, atalar sözü, oxşamalar, nağıl və dastanlarda, o cümlədən toxuduğu xalçaların ilməsində, düzəltdiyi qabların naxışında və sairədə əks olunmuşdur. Bəzən həmin izlər bu əsərin nə zaman yaranması haqqında mülahizələr yürütməyə imkan verir:

Təbii ki, irihəcmli folklor örnəklərində tarixi hadisələrin daha dərin izləri qorunmaqdadır. Belə ki, yazılı mənbələrin olmadığı və ya çox az olduğu zamanın tarixini müəyyənləşdirilərkən xalq yaradıcılığına, xüsusən eposlara müraciət edilir. Bəzən hətta sənədlərdə müəyyənləşməsi mümkün olmayan tarixi hadisələri dastanların köməyiylə bərpa və ya təsəvvür etməklə dövrün mənzərəsi canlandırılır.

Bu mənada türk xalqlarının möhtəşəm abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” ən böyük mənbə hesab edilə bilər. Bu məqam eposun bütün tədqiqatçıları tərəfindən qeyd edilməkdədir. Bəzən hətta sənədlərdə müəyyənləşməsi mümkün olmayan tarixi hadisələri dastanların köməyiylə bərpa və ya təsəvvür etməklə dövrün mənzərəsi canlandırılır. Bu mənada türk xalqlarının möhtəşəm abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” ən böyük mənbə hesab edilə bilər. Bu məqam eposun bütün tədqiqatçıları tərəfindən qeyd edilməkdədir. [16, s.36]

Təbii ki, Azərbaycanın nüneyində folklor materiallarının toplanması işinə nə qədər maneələr törədilsə də, bu istiqamətdə müəyyən qədər işlər görülmüşdür. Belə ki, AMEA Folklor İnstitutu “Güney Azərbaycan folkloru” silsiləsindən beş kitabı nəşr etdimişdir. Lakin bir fakta nəzər salmaqla bu sahədəki vəziyyəti aydın təsəvvür etmək mümkündür.

Belə ki, təkcə vətənimizin bir bölgəsi – Qarabağ folkloru toplanaraq, indiyədək doqquz cildlik kitab nəşr edilirsə, onda Güney Azərbaycanla bağlı mənzərə göz önündə canlanır. Bununla belə, Güneydə folklorla bağlı az da olsa, tədqiqatlar aparılmışdır. Azərbaycan folklorşünaslığına həsr edilən kitablarda bu araşdırmaların nəzərə alınması, təhlilə cəlb edilməsi də folklorşünalarımız qarşısında duran vacib məsələlərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dastanları: 5 cildə, I c. Bakı: Lider, 2005, 392 s.
2. Azərbaycan dastanları: 5 cildə, II c. Bakı: Lider, 2005, 448 s.
3. Azərbaycan dastanları: 5 cildə, III c. Bakı: Lider, 2005, 328 s.
4. Azərbaycan dastanları: 5 cildə, IV c. Bakı: Lider, 2005, 464 s.
5. Azərbaycan dastanları: 5 cildə, V c. Bakı: Lider, 2005, 344 s.
6. Azərbaycan nağılları: 5 cildə. I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 360 s.
7. Azərbaycan nağılları: 5 cildə. II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 s.

8. Azərbaycan nağılları: 5 cilddə. III c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 s.
9. Azərbaycan nağılları: 5 cilddə. IV c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 336 s.
10. Azərbaycan nağılları: 5 cilddə. V c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 304 s.
11. Quliyev H. Müdrik Qoca arxetipinin semantik strukturu və paradigmaları. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 216 s.
12. İmanova S. Foklor və magiya. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 216 s.
13. <https://az.wikipedia.org/wiki/Dərviş>
14. <https://kayzen.az/blog>
15. <https://obastan.com/az/dict/exp/word/9093>
16. Həsənzadə A. Folklorşünaslığa giriş (dərs vəsaiti), Bakı: Elm və təhsil, 2015, 260 s.
17. Musayeva İ.İ. Türk dillərində “Xınayaxdı mərasimi” ilə bağlı sözlərin leksik-semantik özəllikləri / Sumqayıt Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. c.16, №4. Sumqayıt: SDU, 2020, s.26-29; <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44598001>

РЕЗЮМЕ

ЗНАЧЕНИЕ ОБРАЗА ДЕРВИША В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ДАСТАНАХ

Аллахвердиева Л.Н.

Ключевые слова: фольклор, сказки, дастаны, дервиш, архетип мудрого старца, святые люди

В статье автор раскрывает характерные черты образа дервиша в азербайджанских сказках и дастанах. Отмечается, что сказки и дастаны являются самыми интересными и захватывающими жанрами азербайджанского фольклора. Эти древние великолепные литературные памятники хранят в себе ценную информацию о наших предках, об обычаях и традициях нашего народа, которые передаются таким образом нынешнему поколению. В них есть много образов, которые являются неотъемлемой частью нашей колоритной национальной культуры.

Автор приходит к выводу, что в азербайджанском фольклоре, как и у создавшего его народа отношение к образу дервиша было неоднозначным. Порой он выступает как положительный персонаж, которого уважали и которому полностью доверяли, а иногда от него пытались держаться подальше. Автор попытался доказать сказанное, сгруппировав большинство азербайджанских сказок и дастанов.

SUMMARY

THE IMPORTANCE OF DERVISH IMAGE IN AZERBAIJAN'S EPOSES

Allahverdiyeva L.N.

Key words: folklore, fairy tales, eposes, dervish, wise old archetype, saints

The author discusses the characteristic features of the dwarf character in Azerbaijani tales and epics. According to the article, the most interesting and exciting genres of Azerbaijani folklore are fairy tales and epics. These ancient and magnificent literary examples contain some of the ancient roots, customs and traditions of native people, preserving and passing on to the present generation. In our epics and tales, there are many images that form part of the color of our national culture.

The author concludes that in the folklore of Azerbaijan and in the whole of folk, the attitude of the dervish has not been ambiguous, and at times it has been fully respected, believed, or tried to stay away from it. The author has tried to prove what he said by grouping most of the Azerbaijani fairy tales and legends.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	16.02.2021
	Son variant	05.04.2021